

Handreiking

Voor ouders en keeteigenaren

Netherlands Institute of
Mental Health and Addiction

In Nederland bevinden zich veel hokken en keten waar veelal jongeren bij elkaar komen om te kletsen, te hangen en lol te maken. Het nadeel is, dat ze vaak weinig oog hebben voor de risico's die erbij horen. Denk daarbij aan risico's als te jong of te veel alcohol drinken en de (brand)veiligheid van de keet.

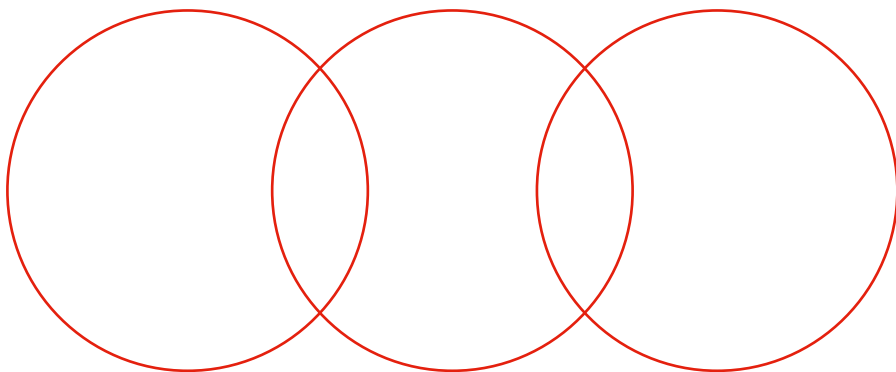
Het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties heeft het Trimbos-instituut gevraagd een handreiking te ontwikkelen. In deze handreiking kunt u lezen wat u als ouder en (toezien) keethouder kunt doen om het keetbezoek van de uitgaande jongeren veiliger te maken. U vindt bovendien informatie over de risico's van alcohol en over afspraken die u met de jongeren kunt maken over alcoholgebruik, alcoholverkoop en het waarborgen van hun veiligheid. Ook kunt u lezen hoe u samen met andere ouders, de jongeren en keeteigenaren afspraken kunt maken en wat u van de gemeente kunt verwachten.

Hokken en keten in Nederland

Er zijn drie typen keten te onderscheiden. Deze keten onderscheiden zich op de criteria toegang tot de keet en de verstrekking van alcohol tegen betaling. In de praktijk zullen deze drie typen keten elkaar overlappen (zie figuur 1.1.)

- **Huiskamerkeet.** In een huiskamer, zolder of garage in het huis van een van de groepsleden komt een kleine groep vrienden bijeen. De drank wordt uitgedeeld door de gastheer of meegebracht door de leden zelf (bijvoorbeeld door middel van een roulatiesysteem).
- **Buurtketen.** De meeste Nederlandse keten vallen in deze categorie. Een groep vrienden komt bijeen in de keet die meestal op privéterrein staat. Drankjes en andere consumpties worden afgerekend door middel van directe betaling, een 'pot', bonnen-, muntjes- of pasjessysteem of een streeplijst.
- **(Semi-) commerciële keet.** In deze keten komen grote groepen jongeren bijeen, waar alcohol tegen een winstgevend tarief wordt aangeboden. De keet is zeer goed uitgerust en oogt als een verkapt horecabedrijf (met een professioneel ogende bar en kassa).

Figuur 1.1 Soorten keten

Huiskamerkeet

- vriendengroep
- kleinschalig
- eigen drank
- niet structureel

Buurtkeet

- vriendengroep
- kleinschalig
- tegen betaling
- structureel

(Semi-) commerciële keet

- vriendengroep + anderen
- grootschalig
- tegen betaling
- structureel
- ingericht als café
- promotie

Gemeenten hebben de ruimte om lokaal het meest passende ketenbeleid te ontwikkelen, op basis van de analyse van het aantal en het type keten dat in de gemeente staat. Er wordt een actieve aanpak van gemeenten verwacht, waarbij (semi-) commerciële keten en bij voorkeur ook nieuwe keten worden gesloten. Bij buurtketen volgt sluiting of een overgangsperiode van bijvoorbeeld twee jaar waarin een buurtkeet wordt omgevormd tot een legale huiskamerkeet.

Huiskamerketen zijn de enige keetvorm die bestaansrecht heeft binnen de bestaande wet- en regelgeving. Deze variant is toegestaan op grond van de bepalingen van de Drank- en Horecawet. In deze situatie dient nog wel te worden voldaan aan de eisen met betrekking tot de brandveiligheid en ook moet de keet binnen de kaders van het bestemmingsplan vallen.

Buurtketen moeten voldoen aan de reguliere wettelijke voorschriften. Dat wil zeggen dat er gedurende deze overgangsperiode in ieder geval voor wordt gezorgd dat er geen alcohol wordt verstrekt aan jongeren onder de 16 jaar, er geen sprake is van winst uit de verkoop van alcoholhoudende dranken, er geen sterke drank aanwezig is, er sprake is van een brandveilige situatie en dronkenschap niet is toegestaan.

Daarnaast kan uw gemeente gedurende de overgangsperiode nadere regels stellen ten aanzien van de buurtketen. Meer informatie hierover kunt u opvragen bij uw gemeente.

Alcohol en jongeren

Alcohol is ongezond voor jongeren

Jongeren groeien nog, wegen minder en zijn kleiner dan volwassenen. Bij jongeren leidt het gebruik van alcohol daarom sneller tot risico's dan bij volwassenen. Dat komt mede omdat het bij jongeren langer duurt voordat zij merken dat ze aangeschoten raken en onder invloed zijn. Daardoor is de kans groot dat ze ongemerkt teveel alcohol drinken. Dit kan leiden tot een black-out of een alcoholvergiftiging.

Alcohol is extra ongezond tijdens de groei

Na de geboorte zijn de hersenen niet af. Ze ontwikkelen zich tot gemiddeld het 24ste jaar. In deze periode ontstaan belangrijke verbindingen tussen zenuwcellen in verschillende delen van de hersenen. Alcohol verstoort het groeiproces van de hersenen. De hersenen van kinderen die vroeg -vanaf 12 á 13 jaar- beginnen met drinken, groeien minder dan van kinderen die niet drinken. Na een aantal jaren blijkt dat ze minder goed kunnen onthouden, concentreren en leren dan jongeren die niet drinken. Jong alcohol drinken kan invloed hebben op het karakter en gedrag van uw kind op volwassen leeftijd. Ook hebben jongeren die regelmatig veel drinken, meer risico om later verslaafd aan alcohol te raken.

Een standaard glas met alcoholische drank bevat 10 gram pure alcohol. Deze hoeveelheid pure alcohol leidt tot een promillage van gemiddeld 0,2 bij een volwassen man en 0,3 bij een volwassen vrouw. Het promillage geeft aan, hoeveel alcohol er in het bloed zit. Een gezonde volwassene heeft per standaardglas alcohol gemiddeld anderhalf uur nodig om de alcohol af te breken.

Bij jongens en meisjes in de groei doet de lever langer over het afbreken van alcohol dan bij volwassenen. Hoe lichter iemand is, hoe hoger het promillage na het drinken van een standaardglas alcoholhoudende drank. Jongeren zijn dus sneller en langer onder invloed dan volwassenen, wanneer zij evenveel alcohol drinken. Bovendien zijn meisjes sneller onder invloed dan jongens omdat het lichaam van een vrouw meer vet en minder vocht bevat.

Wat is aanvaardbaar alcoholgebruik voor volwassenen?

Voor gezonde volwassen vrouwen

- Drink niet meer dan één standaardglas alcohol per dag

Voor gezonde volwassen mannen

- Drink niet meer dan twee standaardglazen alcohol per dag

Voor mannen en vrouwen

- Voorkom dat alcoholgebruik een gewoonte wordt: drink ten minste twee dagen per week geen alcohol
- Drink niet als u nog moet rijden, werken, sporten of studeren en bij gebruik van bepaalde medicijnen

Wat is aanvaardbaar voor jongeren?

- Drink niet voor je 16e
- En daarna mondjesmaat en in ieder geval niet zo veel als de richtlijn

Risico's van alcoholgebruik in hokken en keten

In sommige streken in Nederland is een keet de enige plek in de buurt waar jongeren gezellig samen kunnen komen. Naast het sociale karakter wordt er ook regelmatig alcohol geschonken aan jongeren onder de 16 jaar. Zonder ouderlijk toezicht is groepsdruk onder jongeren groter, waardoor zij gemakkelijker doordrinken, ook al zijn zij dronken. Ook is de kans aanwezig dat jongeren die in de keet achter de bar staan, bij verminderd toezicht van ouders, alcohol schenken aan bezoekers die dronken zijn. Dit is ook in een keet strafbaar en bovendien gevaarlijk voor de gezondheid. Wat vaak voorkomt:

Een black-out

In hokken en keten wordt vaak ingedronken voordat de jongeren uitgaan. Indrinken in een keet is goedkoper dan consumpties kopen in de horeca. Vaak gebruiken jongeren tijdens het indrinken al heel veel alcohol. Te veel alcohol drinken in een korte tijd leidt soms tot een black-out. Dat is een tijdelijke stoornis van de hersenen waardoor informatie uit het korte termijn geheugen niet wordt doorgegeven aan het lange termijn geheugen. Tijdens het drinken merkt iemand dit niet en lijkt hij nog normaal te reageren, maar de volgende ochtend blijkt de herinnering uit het geheugen verdwenen te zijn. Als iemand regelmatig een black-out heeft, kan blijvende schade aan de hersenen ontstaan.

Kans op een alcoholvergiftiging

Bij een hoge concentratie alcohol in het bloed is de kans op een alcoholvergiftiging groot. Het zenuwstelsel raakt verdoofd en iemand kan bewusteloos of in coma raken. In dit geval is er sprake van levensgevaar. Bij jonge en onervaren drinkers ontstaat een vergiftiging sneller en bij een lager promillage dan bij volwassenen.

Vaker ongelukken

Alcohol heeft een ontremmend effect. Niet alleen de controle vermindert, ook het reactievermogen neemt af. De kans op verkeers- of andere ongelukken, ook op de fiets en lopend, is hierdoor veel groter. Veel jongeren gaan na het keetbezoek nog stappen in de omgeving. Als ze hebben ingedronken, kunnen gevaarlijke situaties op de weg ontstaan, soms met dodelijke afloop.

Agressie

Jongeren die drinken, blijken tijdens het uitgaan vaker slachtoffer of dader te zijn van agressief gedrag. Dit gaat om twintig procent van de uitgaande jongeren in Nederland. In zes van de tien gevallen is de dader onder invloed van alcohol.

Meer kans op onveilig vrijen

Alcohol werkt ontremmend, waardoor onzekere of angstige gevoelens afnemen. Jongeren voelen zich losser, zien minder risico's en verliezen controle over zichzelf. Ze durven meer door alcohol en doen ook eerder dingen die ze zonder alcohol niet zouden doen. Zo vrijen jongeren vaker onveilig als ze gedronken hebben. Uit onderzoek blijkt dat alcohol en de afwezigheid van een slaappleaats vaak samengaan met ongewilde seks, vooral bij meisjes. Dit verhoogt de kans op seksueel overdraagbare aandoeningen (soa's) en ongewenste zwangerschappen.

Minder goede prestaties op school of op het werk

Na een avondje stevig drinken, werkt het geheugen slechter en kunnen jongeren zich minder goed concentreren. Soms kan men de volgende ochtend nog onder invloed zijn. Hoewel veel mensen denken dat men van alcohol goed slaapt, is dat niet waar. Inslapen gaat vaak makkelijk, maar de rest van de nacht is de slaap onrustig. Ook dit draagt bij aan een verminderde concentratie bij werk of studie en uiteindelijk aan verminderde schoolprestaties.

Uw kind en uitgaan: tips voor ouders

Als uw kind een keet bezoekt

Als uw kind regelmatig naar een keet gaat, kunt u met uw kind afspraken maken over veilig alcoholgebruik. De beste regel is: geen alcohol tot minstens 16 jaar, daarna zo min mogelijk. Begin op tijd met het stellen van deze regel, voordat uw kind 11-12 jaar is. Het best is om dit te doen voordat uw kind begint met drinken. Vertel uw kind waarom u niet wil dat het (veel) alcohol drinkt, bijvoorbeeld naar aanleiding van een ongeluk onder invloed van alcohol of een gebeurtenis op de televisie.

Ook als uw kind ouder is, kunt u grenzen stellen. U hebt meer invloed dan u misschien denkt. Vergelijk het met het verkeer: voor je 16e mag je geen brommer rijden en pas als je 18 jaar bent mag je een auto besturen.

Informeer bij uw kind

U kent uw kind het beste en heeft het meeste zicht op wat uw kind wel en niet doet. Toch blijkt dat jongeren gemiddeld drie keer zoveel drinken als hun ouders denken. En dat zijn niet alleen de kinderen van de burens. Als u wil weten wat uw kind doet, vraag ernaar. Vraag eens hoeveel zijn of haar vrienden drinken en hoe het eraan toe gaat in de keet, zonder hier direct uw oordeel over te geven. Toon interesse en begrip voor de dagelijkse dingen en activiteiten van uw kind. Dit geeft u een kans dat uw kind vertelt wat hem of haar bezighoudt, ook voor activiteiten waarbij alcohol een rol speelt. Afspraken maken en regels stellen kan dan makkelijker gaan.

Tips voor ouders met uitgaande kinderen

- Maak duidelijke afspraken over alcoholgebruik
- Praat met uw kind over waar het naartoe gaat en met wie
- Spreek af dat uw kind altijd contact met u kan opnemen als er iets mocht gebeuren. En spreek ditzelfde bij uw afwezigheid met een andere volwassene af
- Bespreek hoe uw kind weer naar huis komt: het tijdstip, alleen of met anderen en met welk vervoermiddel
- Alcohol, de afwezigheid van een slaapplek en ongewilde seks gaan vaak samen. Mocht een van tevoren afgesproken logeerpartij onverhoopt niet doorgaan, blijf bereikbaar zodat u uw kind kunt opvangen
- Raad af om een gemeenschappelijke pot te maken om drankjes te kopen. Dit leidt tot het bestellen van meer consumpties dan wanneer ieder voor zichzelf moet afrekenen
- Blijf alert op hoe uw kind thuiskomt: Is uw kind er op het afgesproken tijdstip en in welke staat is het? Mocht uw kind teveel gedronken hebben, kunt u hem/haar beter de volgende ochtend hierop aanspreken dan direct bij thuiskomst
- Ga eens kijken waar uw kind uitgaat

Uitgaanstips die u aan uw kind kunt meegeven

- Het gebruik van alcohol is nooit zonder risico. Wil je geen risico lopen, drink dan niet
- Drink om te genieten, niet om dronken te worden
- Neem de tijd om te voelen wat alcohol met je doet, drink niet te snel achter elkaar
- Wissel alcohol af met water of fris om vochtverlies tegen te gaan
- Houd eens bij hoeveel alcohol je drinkt; je drinkt snel meer dan je denkt
- Durf 'nee' te zeggen als je geen zin hebt om alcohol te drinken
- Drink een ander geen alcohol op als hij of zij dat niet wil
- Neem je mobiele telefoon mee, zodat je contact kan opnemen met jouw ouders of met een andere volwassene voor het geval dat je dit nodig hebt
- Let op je vrienden. Samen uit = samen thuis. Als een van je vrienden teveel gaat drinken probeer dit af te remmen

De keeteigenaar en zijn verantwoordelijkheden

Een keeteigenaar is verantwoordelijk voor wat er op zijn terrein gebeurt. Mocht u een minderjarig kind in uw keet hebben draagt u als keeteigenaar mede de verantwoordelijkheid. Het is belangrijk dat u dan als (mede)eigenaar weet wat de wettelijke regels zijn. Maak daarom afspraken met de jongeren die de keet runnen. Die afspraken kunnen gaan over lawaai, maximaal aantal bezoekers, het bijhouden van een ledenlijst, beperkte openingstijden van de keet, de veiligheid, alcoholinkoop, alcoholverkoop en het alcoholgebruik. Ook na het stellen van de regels is het belangrijk dat u op de hoogte blijft van wat er op uw terrein en in de keet gebeurt en regelmatig checkt of de jongeren zich aan de gezamenlijk gemaakte afspraken houden.

Alcohol in de keet: regels en tips voor de keeteigenaar

- Het is verboden alcohol te schenken aan jongeren onder de 16 jaar
- Er is geen sprake van winst uit de verkoop van alcoholhoudende dranken
- Er is geen sterke drank aanwezig
- Dronkenschap is niet toegestaan. Houdt hier zo veel mogelijk toezicht op
- Maak afspraken met de jongeren over verantwoord schenken
- Koop geen drank voor de keet als u weet dat er jongeren onder de 16 jaar komen. Of zie er zelf op toe dat aan hen niet wordt geschonken
- Houd samen met de jongeren de voorraad alcoholhoudende drank in de gaten en stel limieten aan de hoeveelheid drank die per avond wordt gedronken
- Spreek af dat de bezoekers niet zelf drank meenemen
- Controleer regelmatig of de jongeren zich aan de gemaakte afspraken houden

In een hok of keet gaat het om gezelligheid. Donkere ruimtes ergens in een garage, schuur of zolder. Harde muziek en drank. Maar wat als er brand ontstaat? Binnen enkele minuten kan de ruimte al geheel onder de rook staan en brengt de hitte van de rook al schade toe aan de luchtwegen. Een belangrijke vraag daarbij is of de jongeren nog kunnen vluchten.

Heeft een ouder ook een rol in de keet? Tips voor ouders

- Zorg dat u de andere bezoekers van de keet en/of hun ouders kent
- Denk eens na over huisregels van de keet. Doe dit bij voorkeur samen met andere ouders en met de jongeren. En denk hierbij ook aan de brandveiligheid
- Geef uw kind geen drank mee naar de keet
- U kunt samen met andere ouders (gratis) voorlichting krijgen over alcohol en veiligheid van de keet van preventiewerkers van een instelling voor verslavingszorg;
- Zoek eens contact met het jongeren(opbouw)werk bij u in de buurt. Zij weten veel over het uitgaan en de bezigheden van jongeren.

Brandveiligheid en veiligheidseisen: 13 belangrijke vragen voor de keeteigenaar

- Is de keet bereikbaar voor de brandweer?
- Kunnen de jongeren op tijd via 2 uitgangen vluchten?
- Ligt de vloerbedekking goed vast?
- Zijn elektrische aansluitingen en schakelingen veilig?
- Hangt de brandblusser op een zichtbare plek? En is deze gekeurd en nog verzegeld?
- Is er een rook-/brandmelder en doen de batterijen het nog?
- Gebruikt u gasflessen: staan deze buiten de keet en zijn de aansluitingen veilig?
- Zijn kaarsen afwezig?
- Gebruiken de jongeren afsluitbare asbakken en zijn er asverzamelbakken?
- Zijn hout of kolenkachels afwezig?
- Is brandgevaarlijke versiering geïmpregneerd of afwezig?
- Is er een EHBO-kist aanwezig voor calamiteiten?
- Is er een vluchtplan en een actieprotocol en zijn deze zichtbaar opgehangen?

Wat gebeurt er in uw omgeving?

Het alcoholbeleid van de overheid is gericht op het voorkomen van schadelijk alcoholgebruik, waarbij jongeren extra aandacht krijgen. De overheid wil bereiken dat kinderen tot minstens 16 jaar niet drinken en dat jongeren minder gaan drinken. Veel hokken en keten staan bekend om het alcoholmisbruik door jongeren. De overheid wil het hokken- en ketenbeleid verbeteren mede door lokaal alcoholbeleid van gemeenten te ondersteunen. De gemeenten werken samen met andere partijen, zoals jongerenwerk, verslavingszorg en ook ouders, om een veiliger klimaat in hokken en keten te realiseren.

Wat doet de gemeente?

Bij het lokaal alcoholbeleid zijn naast de gemeente, als hoofdverantwoordelijke, veel partijen betrokken: de politie, brandweer, Voedsel en Warenautoriteit, Openbaar Ministerie, verslavingszorg, GGD, scholen en het jongerenwerk. Tenslotte zijn natuurlijk ook de horecaondernemers, winkeliers en buurtbewoners van de partij. Afhankelijk of het een grote of kleine gemeente is, in een stad of op het platteland kunnen er verschillen zijn in het gevoerde alcoholmatigingsbeleid. De uitvoering

ligt veelal bij de gemeentelijk projectleider Alcoholmatiging Jeugd of de beleidsmedewerker Jeugd. Deze brengt ook jongerenwerk, brandweer, verslavingszorg en zijn collegae van afdeling handhaving om tafel.

Binnen de beleidsafspraken kan een gemeente commerciële keten laten sluiten en convenanten afsluiten voor andere niet-commerciële keten. Daarin kunnen bijvoorbeeld afspraken staan over brandveiligheid, het niet gebruiken van alcohol onder de 16 jaar, alcoholvoorlichting en het toezicht door ouders. Hierover vindt u meer informatie in de Handleiding lokaal alcoholbeleid van de Voedsel en Warenautoriteit.

Daarnaast ziet de Voedsel en Waren Autoriteit (VWA) toe op de naleving van de Drank- en Horecawet. Speciaal opgeleide controleurs houden toezicht op vergunningen en controleren of iedereen zich aan de regels houdt. Overtreedt men het verbod op alcoholverkoop, dan kunnen de controleurs een maatregel opleggen. Dit kan een waarschuwing, een boete of sluiting van het lokaal betekenen. In de toekomst zullen gemeenten deze taak overnemen.

Wat doet het jongeren(opbouw)werk?

Het jongeren(opbouw)werk is een onafhankelijke partij die opkomt voor de belangen van jongeren. De jongeren(opbouw)werker zoekt actief contact met jongeren en ontwikkelt initiatieven op het gebied van vrije tijd of voorzieningen in de openbare ruimtes. Hieronder vallen ook hokken en keten. Daarbij zoekt de jongeren(opbouw)werker, mocht het nodig zijn, samenwerking en afstemming met diverse andere organisaties waaronder de gemeente, politie, ouders en buurtbewoners.

Wat doen voorlichters van de instelling voor verslavingszorg en GGD?

Instellingen voor verslavingszorg en GGD'en verzorgen voorlichtingen en andere activiteiten voor iedereen die meer wil weten over bijvoorbeeld de werking van alcohol drugs en/of gokken, de effecten op lange en korte termijn, trends in gebruik of over hoe u in de opvoeding om kunt gaan met alcohol en drugs. Ouders, scholieren, ouderraden, leerkrachten, sportverenigingen en hulpverleners kunnen allen hier terecht.

Voor ouders waarvan de kinderen hokken of keten bezoeken, hebben de instellingen voor verslavingszorg een aparte voorlichting die in de buurt gehouden kan worden. Zo kunt u bijvoorbeeld samen met andere ouders een keet bezoeken en gezamenlijk, met een expert uit de verslavingszorg, praten over huisregels, veiligheid en alcoholgebruik.

Waar kunt u meer informatie vinden?

U kunt meer informatie vragen bij uw gemeente over

Aanvraag vergunningen
Informatie over inrichtingseisen
Controles VWA

Bij de regionale instelling voor verslavingszorg over

Algemene voorlichtingen over jongeren en alcohol en drugs
Specifieke voorlichtingen over uitgaan en hokken en keten

Bij het jongeren(opbouw)werk in uw gemeente over

Activiteiten voor en door jongeren

Websites

www.vwa.nl
www.alcoholinfo.nl
www.alcoholpreventie.nl
www.uwkindenalcohol.nl

De Alcohol Infolijn

Voor alle vragen over feiten met betrekking tot alcohol en de Drank- en Horecawet en ook voor een persoonlijk gesprek: 0900 500 20 21 (10ct/pm).

Literatuur

- Bieleman, B. Maarsingh. H., Meijer, G., & Ten Den, C. (1998). Aangeschoten wild: onderzoek naar jongeren, alcohol, drugs en agressie tijdens het uitgaan. Groningen, INTRAVAL.
- Harreveld, C. (2008). Ongewenste seks tijdens het uitgaan: wanneer 'ja' tot spijt leidt en 'nee' niet wordt gerespecteerd: explorerend onderzoek naar ongewenste seksuele ervaringen in het uitgaanscircuit bij Nederlandse meisjes van 16 tot en met 25 jaar. Universiteit Utrecht.
- Mulder, J., & Kuunders, M. (2006). Keetbeleid: het hokjes denken voorbij. Visienota gemeentelijk keetbeleid. Stichting Alcoholpreventie (STAP). Utrecht
- Van der Vorst, H., Engels, R. C. M. E., Meeuw, W., Dekovic, M., & Van Leeuwe, J. (2005). The role of alcohol-specific socialization in adolescents drinking behaviour. Addiction.
- Van Leeuwen, L., & Faes, F. (2009). Ontremd en overmoedig: Middelengebruik en agressief gedrag in het uitgaanscircuit. Trimbos-instituut & CCV. Utrecht.
- Verdurmen, J., Abraham, M., Planije, M., Monshouwer, K., Van Dorselaer, S., Schulten, I., Bevers, J., & Vollebergh, W. (2006). Alcoholgebruik en jongeren onder de 16 jaar: schadelijke effecten en effectiviteit van alcoholinterventies.

Colofon

Deze handreiking is tot stand gekomen in opdracht en met financiële steun van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

Tekst

Susanne Weingart
Annika Morrice

Eindredactie

Susanne Weingart

Vormgeving en druk

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

© 2009 Trimbos-instituut, Utrecht.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het Trimbos-instituut.

December 2009

70851/B5426-GMD15